

Ю. З. Драчук

д-р екон. наук

І. М. Кочешкова

Н. В. Трушкіна

магістр з економіки

м. Київ

УДОСКОНАЛЕННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІННОВАЦІЙНОГО РОЗВИТКУ ВУГІЛЬНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

Дослідження виконано в рамках НДР ІЕП НАН України «Розвиток інституціонального середовища промислового виробництва з урахуванням галузевої специфіки» (№ держреєстрації 0113U004371).

Постановка проблеми. За результатами міжнародного дослідження у сфері інновацій – аналітичній доповіді Міжнародної бізнес-школи та Всесвітньої організації інтелектуальної власності «Глобальний індекс інновацій 2014» – Україну віднесено до країн «нових новаторів». У рейтингу 143 країн світу за Індексом інновацій Україна посідала в 2014 р. 63 місце із значенням показника 36,3 [1]. Згідно зі Стратегією сталого розвитку «Україна–2020», Україна «має стати державою з сильною економікою та з передовими інноваціями» [2].

Разом з тим, за даними Державної служби статистики України, кількість інноваційно активних промислових підприємств скорочується і становила в 2013 р. 16,8% загального числа підприємств. Питома вага підприємств, що впроваджували інновації, складала в 2013 р. 13,6%. Частка реалізованої інноваційної продукції в загальному обсязі промислової продукції знизилася до 3,3%. Питома вага виконаних наукових і науково-технічних робіт у ВВП у 1996 р. складала 1,36%, у 2013 р. – 0,81% [3]. Як зазначають провідні науковці, «інновації все ще недостатньо впливають на економіку країни, а макроекономічна ситуація та інституційне середовище, у свою чергу, стримують інноваційну активність підприємств» [4, с. 16].

Україна продовжує розвиватися як країна з високою часткою сировинних галузей промисловості з переважаючою сферою низької наукоємності матеріального виробництва. Рівень розвитку країни залежить від рівня розвитку інноваційної діяльності, тому впровадження інновацій є головним чинником успіху підприємств, який впливає і на рівень розвитку країни взагалі.

В Україні наявні причини неефективного здійснення інноваційної діяльності. Це перешкоди фінансового, політичного, правового характеру, що постають на шляху масової реалізації інновацій. А самі процеси створення нових інноваційних структур, які здатні реалізовувати цілком комерційні проекти, мають стихійний характер.

Першочерговим завданням рішення перелічених проблем є удосконалення нормативно-правового забезпечення у сфері інноваційної діяльності, що полягає у формуванні правового, податкового та адміністративного середовища, яке має сприяти активізації інноваційного процесу на підприємствах промисловості, створенню нових робочих місць і підвищенню добробуту усіх верств населення, задіяних в даному процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Становлення ринкових відносин в Україні після тривалого спаду всесвітньої економіки у зв'язку з світовою фінансовою кризою відбувається в межах суспільного розвитку, у якому пріоритети науково-технічного прогресу, що регулюють інноваційну діяльність учасників інноваційного процесу, стають необхідною альтернативою успішного економічного розвитку. Тому нагальним питанням постає переосмислення правового регулювання активізації інноваційних процесів в Україні. Дослідженню теоретичних та прикладних проблем ролі правового забезпечення інноваційної діяльності в Україні значну увагу приділили у своїх працях О. Амоша, Л. Антонюк, Ю. Бажал, В. Вишневський, В. Геєць, К. Гнатюк, В. Демет'єв, В. Ляшенко, С. Онишко, І. Павленко, А. Поручник, В. Савчук, Л. Стариченко, Л. Федулова, С. Шевчук та інші. Але незважаючи на значний внесок зазначених науковців у розвиток теоретичних питань, пов'язаних із становленням та розвитком державного регулювання інноваційної діяльності, питання саме правового забезпечення інноваційного процесу ще не знайшли достатнього висвітлення в Україні. Тому потребує дослідження ступеня правового забезпечення державного регулювання інноваційного розвитку промисловості з урахуванням галузевої специфіки.

Постановка завдання. Мета дослідження – на основі аналізу діючого чинного законодавства та його практичного використання підготувати пропозиції щодо вдосконалення нормативно-правового забезпечення інноваційного розвитку вугільної промисловості з урахуванням особливих умов функціонування підприємств галузі в надзвичайних ситуаціях.

Згідно з метою до **основних завдань дослідження** віднесено:

розглянути основні положення діючої законодавчої та нормативно-правової бази інноваційного розвитку в Україні;

визначити особливості використання нормативно-правової бази інноваційного розвитку у вугільній промисловості;

визначити можливості інвестиційного забезпечення інноваційного розвитку вугільних підприємств в надзвичайних ситуаціях;

дослідити чинники, що впливають на ризики при реалізації інвестиційно-інноваційних проектів у вугільній промисловості, на основі чого визначити заходи з мінімізації їх впливу (на прикладі створення інноваційної структури – технопарків);

сформувавши рекомендації по вдосконаленню нормативно-правового забезпечення інноваційного розвитку вугільної промисловості з урахуванням особливих умов функціонування вугільних підприємств у надзвичайних ситуаціях.

Виклад основного матеріалу дослідження. За підрахунками, законодавство, що стосується інноваційної діяльності, налічує 13 законодавчих актів, понад 50 нормативно-правових актів Уряду, близько 100 різних відомчих документів.

До першої групи належать акти законодавства, які визначають засади державної політики у сфері інноваційної діяльності. Основними нормативно-правовими документами, що регулюють правові, економічні та організаційні основи формування та реалізації інноваційної діяльності, є: Конституція України, Господарський кодекс України (ГКУ), Цивільний кодекс України (ЦКУ), Закони України «Про основи державної політики у сфері науки і науково-технічної діяльності», «Про інноваційну діяльність», «Про інвестиційну діяльність», «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні», «Про спеціальний режим інвестиційної та інноваційної діяльності технологічних парків», «Про державні цільові програми», «Концепція науково-технічного та інноваційного розвитку України» тощо.

До другої групи законодавчих актів належать такі, за якими інновації, науково-технічна й інноваційна діяльність є лише складником процесів функціонування соціально-економічних проблем країни.

У ст. 1 Закону України «Про інноваційну діяльність» інноваціями визначаються новостворені і вдосконалені конкурентоспроможні технології, продукцію або послуги, а також організаційно-технічні рішення виробничого, адміністративного, комерційного або іншого характеру, що істотно поліпшують структуру та якість виробництва і соціальної сфери; а інноваційною діяльністю – діяльність, спрямовану на вирішення і комерціалізацію результатів наукових розробок та досліджень і зумовлену на випуск до ринку нових конкурентоспроможних товарів та послуг [5].

У Законі України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» йдеться про правову базу з концентрації ресурсів держави на провідних напрямках науково-технічного оновлення виробництва та сфери послуг у країні, про забезпечення внутрішнього ринку конкурентною наукоємною продукцією та виходу з нею на світові ринки [6].

Відповідно до статті 325 Господарського кодексу України, інноваційною діяльністю у сфері господарювання визнається діяльність учасників господарських відносин, яка здійснюється на основі реалізації інвестицій для виконання довгострокових науково-технічних програм з тривалими строками окупності витрат і впровадження нових науково-технічних досягнень у виробництво та інші сфери суспільного життя. Інноваційна діяльність передбачає інвестування наукових досліджень і розробок, спрямованих на здійснення якісних змін у стані продуктивних сил і прогресивних міжгалузевих структурних зрушень, розробки і впровадження нових видів продукції і технологій [7].

Згідно статті 328 Господарського кодексу України, державне регулювання інноваційної діяльності здійснюється шляхом: визначення інноваційної діяльності як необхідної складової інвестиційної та структурно-галузевої політики; формування і забезпечення

реалізації інноваційних програм та цільових проектів; створення економічних, правових та організаційних умов для забезпечення державного регулювання інноваційної діяльності; створення та сприяння розвитку інфраструктури інноваційної діяльності.

Отже, у національному законодавстві закладено правову основу інноваційної діяльності. Прийнятими нормативно-правовими документами та численними підзаконними актами в Україні була створена досить солідна нормативно-правова база, якою не тільки передбачалась загальна орієнтація на інноваційний розвиток економіки, але й окреслювались основні механізми втілення в життя такого курсу державою. Чинне законодавство вже зараз надає широкі можливості для досягнення певних позитивних результатів. Проте ще потребує удосконалення створена законодавча нормативно-правова база.

Так, ст. 17 Закону України «Про інноваційну діяльність» передбачається, що суб'єктам інноваційної діяльності для виконання ними інноваційних проектів може бути надана різного роду фінансова підтримка [5]. А в ст. 13 даного закону зазначено: що державна реєстрація інноваційного проекту не передбачає будь-яких зобов'язань щодо бюджетного кредитування його виконання чи іншої державної фінансової підтримки. На цій підставі можуть виникнути суперечки щодо надання фінансування.

Як свідчить аналіз, нормативно-правова база інноваційної діяльності є фрагментарною, суперечливою і неповною мірою відповідає засадам економіки, «що ґрунтується на знаннях». У чинному законодавстві присутні ряд суперечностей, що впливають на запровадження та нормальне функціонування моделі інноваційного розвитку. Порушується один із головних принципів систематизації законодавства з питань інноваційної діяльності, згідно з яким закони та підзаконні акти мають забезпечувати узгодженість норм, цілісність предмета нормативного регулювання.

Як зазначають вчені Науково-дослідного інституту правового забезпечення інноваційного розвитку Національної академії правових наук України, «Очевидним стає факт «розпорошення» правового регулювання відносин у сфері інноваційної діяльності по різних нормативно-правових актах: загальні положення – у гл. 34 ГКУ, основні правила здійснення інноваційної діяльності – у ЗУ «Про інноваційну діяльність» та інших спеціальних законах, а питання, пов'язані з оборотом майнових прав інтелектуальної власності, – у кн. 4 та гл. 75 ЦКУ» [8].

Під час роботи науково-практичної конференції «Проект інноваційного кодексу України як новий етап розвитку нормотворення в інноваційній сфері» (14 червня 2011 р., м. Харків) академіком Національної академії правових наук України В.П. Тихим та член-кореспондентом Н.М. Мироненко визначено основні недоліки діючого законодавства, яке регулює інноваційну діяльність. Серед них такі: «немає чітко визначених правових норм щодо охорони комерційної таємниці, ноу-хау; не визначений правовий режим охорони й використання об'єктів інтелектуальної власності, створених у зв'язку з виконанням трудового договору, створених за рахунок коштів державного бюджету, договором; відсутні закріплені на законодавчому рівні заходи, спрямовані на запобігання правопорушень у сфері інтелектуальної власності; недостатньо ефективно правове регулювання оцінки вартості

об'єктів інтелектуальної власності і взяття їх на бухгалтерський облік; потребує свого вдосконалення процедури трансферу технологій та інститут юридичної відповідальності за правопорушення в сфері інтелектуальної власності» [9, с. 19].

Не виконується й інший не менш важливий принцип правового регулювання, згідно з яким нормативно-правова база інноваційної діяльності має бути стабільною. Адже найголовнішою передумовою ефективного розвитку інноваційного підприємництва в Україні є надійна нормативно-правова база. В умовах застосування інноваційної моделі розвитку законодавець має адекватно та швидко реагувати на динаміку змін у сфері нововведень. В Україні цей процес розвивається ще дуже повільно.

До цього часу відсутні: достатня ефективність захисту прав інтелектуальної власності; не створені правові умови для функціонування венчурного капіталу як ринкового інституту; процедури створення окремих суб'єктів інноваційної діяльності безпідставно укладені. Крім цього, законодавчо не встановлені критерії інноваційності проектів і розмежування інвестиційних та інноваційних проектів. Недостатньо внормовано питання об'єктивної експертизи та конкурсних засад у бюджетному фінансуванні наукових, науково-технічних, інноваційних програм і проектів. Існує неузгодженість термінології чинних законодавчих актів, що зумовлює можливість різного трактування закону та недовліє статистичної звітності у сферах наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності.

Недосконалість правової бази посилює практика «призупинення» окремих статей чинних законів, що стосуються наукової, науково-технічної та інноваційної діяльності, законодавчими або ж підзаконними актами. Так, Законом України «Про інноваційну діяльність» передбачено стимулювання інноваційної діяльності шляхом встановлення податкових пільг. Недостатність нормативно-правового забезпечення супроводжується і недостатньою інфраструктурою інноваційної діяльності, яка представлена в Україні лише окремими типами інноваційних інститутів. При цьому, переважна більшість з тих інститутів, які є визначально важливими для розвитку інноваційної діяльності (зокрема, технопарки та венчурні фонди), не справляють відчутного впливу на впровадження інновацій у вітчизняну економіку.

Шляхами вирішення проблем може стати: вдосконалення нормативно-правової бази для забезпечення розвитку інноваційної системи України; необхідність системного і послідовного впровадження функціональних принципів державного управління інноваційною діяльністю; органічне включення всіх окремих елементів інноваційного розвитку в єдину активно і цілеспрямовано функціонуючу національну інноваційну систему, що можливо лише за умови дії потужних системоутворюючих факторів. Такими факторами могли б стати загальнодержавні пріоритети інноваційної політики за умови їх усвідомлення на всіх рівнях як основного засобу реалізації загальнонаціональної ідеї, досягнення єдиної і спільної для всіх мети.

Ефективним інструментом удосконалення нормативно-правового забезпечення інноваційного розвитку, на думку вчених Науково-дослідного інституту правового забезпечення інноваційного розвитку Національної академії правових наук України, має стати

прийняття Інноваційного кодексу, який здатний на відміну від інших законодавчих актів виконувати роль основоположного нормативно-правового акта держави з питань забезпечення, стимулювання та здійснення інноваційної діяльності суб'єктами господарювання.

Як стверджує Ю.Є. Атаманова, «Основоположним принципом при розробленні такого кодифікованого акту доцільно обрати принцип нормативно-правового забезпечення створення та ефективного функціонування національної інноваційної системи, що дозволить забезпечити економічний базис адекватній йому правовою надбудовою» [10, с. 28].

Інноваційний кодекс як комплексний нормативно-правовий акт з питань здійснення інноваційної діяльності має виступити результатом ревізії та систематизації законодавства, при здійсненні яких будуть виявлені та усунені прогалини, дублювання та суперечності між положеннями правових норм різних нормативно-правових актів.

Структура кодексу має включати: визначення національної інноваційної системи, встановлення місця її складових; визначення змісту інноваційного ринку; врегулювання питань організації та здійснення таких видів діяльності, які опосередковують реалізацію інноваційного циклу; визначення суб'єктів інноваційної діяльності, особливостей їх правового статусу, удосконалення та моделювання для них організаційно-правових форми; виокремлення від суб'єктів інноваційної діяльності інших учасників інноваційних відносин; встановлення інноваційних об'єктів; формування системи договірних відносин в інноваційній сфері; пропозиції до нових моделей регулювання договірних відносин щодо інноваційних об'єктів; визначення особливого порядку укладання із введенням процедури державної реєстрації та істотних умов договору на створення (передачу) інноваційного продукту іноземному суб'єкту господарювання з урахуванням підвищеного публічного інтересу та з метою захисту інтересів національних суб'єктів інноваційної діяльності.

Таким чином, впровадження правових механізмів стимулювання інноваційної діяльності суб'єктів господарювання сприятиме реалізації одного з головних принципів державної політики в науково-технічній та інноваційній сферах – принцип державно-приватного партнерства – забезпечення реалізації інноваційних проектів суб'єктами господарювання за власний рахунок та на власний ризик із залученням різних форм державної підтримки: від непрямої шляхом надання податкових та митних пільг до повного державного фінансування через механізм державного замовлення.

На основі аналізу сучасного стану та особливостей використання нормативно-правової бази інноваційного розвитку у вугільній промисловості та узагальнення результатів дослідження в рамках науково-дослідної роботи «Розвиток інституціонального середовища промислового виробництва з урахуванням галузевої специфіки» [11–15] систематизовано чинники, які мають бути враховані в комплексі заходів нормативно-правового забезпечення та державного регулювання інноваційного розвитку галузі (рис. 1).

Важливим при формуванні та реалізації інноваційної моделі розвитку економіки за участі держави є інвестиційне забезпечення моделі: залучення ресурсів під фінансове забезпечення нових або підтримку наявних у промисловості інвестиційних проектів.

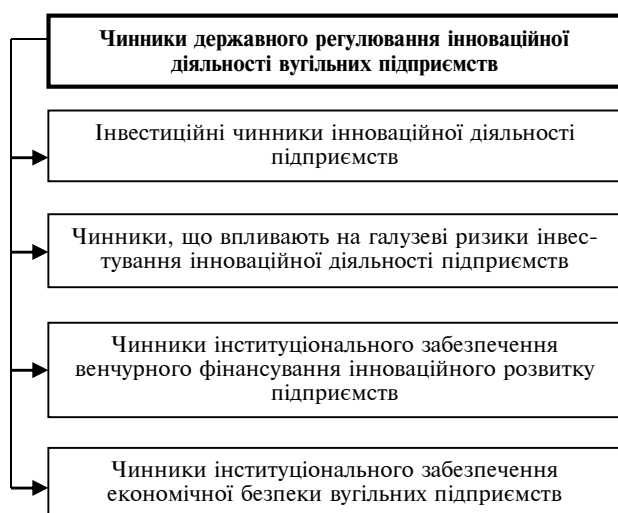

Рис. 1. Основні чинники державного регулювання інноваційного розвитку у вугільній промисловості з урахуванням ринкових трансформаційних процесів в економіці України

Сучасні тенденції господарювання, висока ступінь зношеності устаткування промислових підприємств і необхідність освоєння та впровадження новітніх технологій визначають актуальність даної проблеми, особливо – для умов вугільної галузі. На формування та становлення інноваційного розвитку вітчизняних вугледобувних підприємств впливають зовнішні та внутрішні чинники (рис. 2).

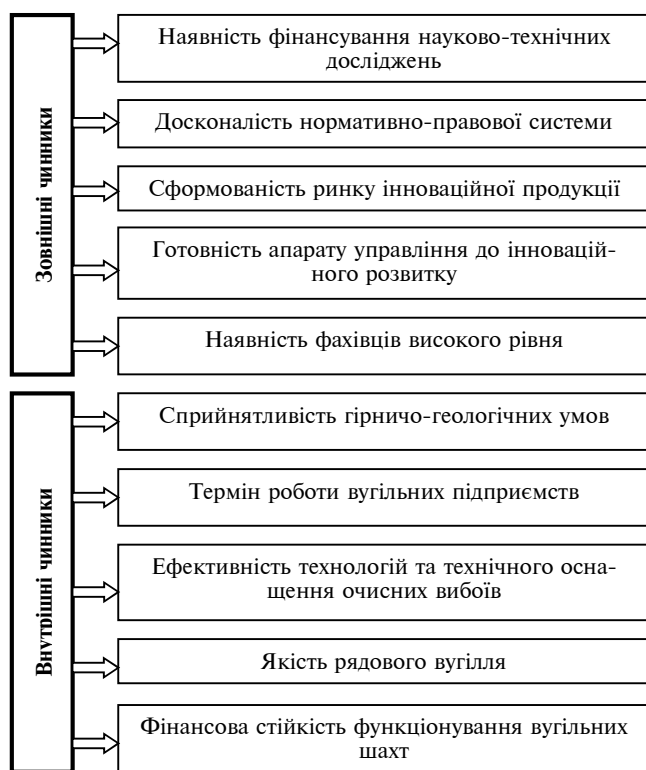

Рис. 2. Комплекс чинників, що впливають на інноваційну діяльність вугледобувних підприємств

В умовах інноваційного розвитку особливого значення набувають:

інвестиційні чинники інноваційної діяльності підприємств;

заходи з активізації фінансового забезпечення розвитку інноваційного регіону за рахунок створення спеціалізованих інноваційних банків;

попит і пропозиції на інноваційному ринку;

стан венчурного фінансування інноваційного розвитку в Україні;

напрями інституціонального забезпечення економічної безпеки промислового підприємства в системі економічної безпеки та державного управління країни (рис. 3).

У сучасних умовах господарювання нормативно-правова база інноваційної діяльності в Україні потребує істотних змін і доповнень у таких сферах, як: кадрове і фінансове забезпечення науково-дослідної та інноваційної діяльності, визначення доцільності пільгових банківських ставок при кредитуванні інноваційних підприємств.

Вугледобувні підприємства в інвестиційно-інноваційній діяльності підпадають під вплив ряду ризиків, що негативно відбиваються на виробничих та фінансових показниках. Компанії прагнуть зменшити ризики, що знаходяться у сфері їх контролю, і врахувати можливі негативні наслідки ризиків, які не в змозі контролювати. Актуальним завданням для вугледобувних підприємств є ефективне управління ризиками.

Сучасна парадигма розвитку вугільної галузі, безсумнівно, має враховувати виникаючі ризики. До основних чинників ризиків при здійсненні інвестиційно-інноваційної діяльності вугледобувних підприємств в даній роботі віднесено ризики невідповідності законодавчим вимогам, фінансові, стратегічні, операційні, галузеві, екологічні.

За даними Галузевого інформаційно-розрахункового центру державного підприємства «Вугілля України» Міністерства енергетики та вугільної промисловості України, обсяги видобутку вугілля вугледобувними підприємствами скоротилися за 2006–2013 рр. на 47,9%, у тому числі коксівного вугілля – на 38,1%, енергетичного – на 51,2%. Частка видобутого вугілля підприємствами, які підпорядковані Міністерству енергетики та вугільної промисловості України, в загальному обсязі видобутку вугілля в країні зменшилась на 28,9%.

Питома вага обсягів коксівного вугілля в загальному обсязі видобутку вугілля вугледобувними підприємствами зросла у 2013 р. порівняно з 2006 р. на 4,7%, а енергетичного, навпаки, знизилась на 4,7%.

Аналіз статистичних даних показує, що за 2006–2013 рр. обсяги готової вугільної продукції підприємств, які підпорядковані Міністерству енергетики та вугільної промисловості України, скоротились на 44%, обсяги реалізованої товарної продукції – на 44,2%, а товарної вугільної продукції – на 43,9%. За цей період ціна 1 тонни товарної вугільної продукції в оптових цінах зросла в 2 рази, а повна собівартість – у 3,92 разів. Рентабельність вугледобувних підприємств зменшилась на 35,6%.

Згідно з даними Державної служби статистики України, у добувній промисловості спостерігається тенденція зростання ступеня зносу основних засобів.

Рис. 3. Напрями інституціонального забезпечення економічної безпеки вугільного підприємства

За 2000–2012 рр. рівень цього показника збільшився на 12,3% – з 41,8 до 54,1%, а у промисловості – на 33% або з 43,7 до 76,7% [16, с. 97; 17, с. 81].

Дослідженнями в сфері бізнес-ризиків, проведеними компанією «Ернст енд Янг» у 2013 р., виявлено ціль інвестування промислових підприємств в основний капітал (табл. 1) [18].

Таблиця 1

Ранжування цілей промислових підприємств при інвестуванні в основний капітал

Ціль	% до загальної кількості підприємств
Заміна зношеної техніки та обладнання	69
Автоматизація та механізація існуючого виробничого процесу	48
Економія енергоресурсів	42
Зниження собівартості продукції	41
Впровадження нових виробничих технологій	39
Охорона навколишнього середовища	38
Зростання виробничої потужності з розширенням номенклатури продукції	34
Зростання виробничої потужності з незмінною номенклатурою продукції	26
Створення нових робочих місць	22

Найважливішою метою промислових підприємств при інвестуванні в основний капітал, як видно з табл. 1, є заміна зношеної техніки та обладнання.

Нижче наведено статистичні дані, які одержано за результатами обстеження підприємств у галузях видобутку корисних копалин, обробних виробництв, виробництва та розподілу електроенергії, газу та води з метою виявлення чинників, що обмежують інвестиційно-інноваційну діяльність (табл. 2) [18].

Таблиця 2

Ранжування чинників, які обмежують інвестиційно-інноваційну діяльність підприємств за галузями* у 2013 р.

Чинники	% від загальної кількості підприємств
Нестача власних фінансових коштів	64
Інвестиційні ризики	27
Невизначеність економічної ситуації в країні	26
Високий відсоток комерційного кредиту	25
Недостатній попит на продукцію	19
Складний механізм отримання кредитів для реалізації інвестиційних проєктів	13
Недосконала нормативно-правова база, що регулює інвестиційні процеси	11
Низька прибутковість інвестицій в основний капітал	10
Незадовільний стан технічної бази	7

Примітка: *до галузей віднесено видобуток корисних копалин, обробні виробництва, виробництво і розподіл електроенергії, газу та води.

Аналіз даних Державної служби статистики України свідчить, що обсяг інвестицій в основний капітал на підприємствах добувної промисловості зріс за 2001–2013 рр. у порівняних цінах у 3,84 разів.

Разом з тим, у 2013 р. спостерігалась тенденція суттєвого скорочення обсягів інвестицій порівняно з 2012 р. у 2,64 разів. Це обумовлено нестабільністю політичної та економічної ситуації в Україні та виникненням інвестиційних ризиків. При цьому питома вага інвестицій у добувній промисловості скоротилась за 2001–2013 рр. на 4,1% (табл. 3) [16, с. 213, 214; 17, с. 190, 191].

Таблиця 3

Динаміка обсягів інвестицій в основний капітал у добувній промисловості

Роки	Інвестиції в основний капітал, млн грн		Питома вага в загальному обсязі інвестицій в основний капітал у промисловості, %
	у фактичних цінах	у порівняних цінах	
2001	3523	4033,8	25,8
2002	3140	2706,7	20,8
2003	3539	3758,4	17,9
2004	4930	5906,1	17,5
2005	6061	6067,1	17,3
2006	6180	5494,0	13,8
2007	8581	10400,2	13,3
2008	10984	11049,9	14,3
2011	24252	34025,6	27,2
2012	31528	40891,8	30,5
2013	22863	15501,1	21,7

За даними Галузевого інформаційно-розрахункового центру державного підприємства «Вугілля України» Міністерства енергетики та вугільної промисловості України, обсяги інвестицій у підприємства вугледобувної промисловості зменшились за 2006–2013 рр. на 7,1% за рахунок скорочення коштів державного бюджету на 18,1%. За цей період обсяги власних коштів в інноваційний розвиток вугледобувних підприємств зросли на 5,6%. Частка коштів державного бюджету у загальному обсязі інвестицій у вугледобувні підприємства знизилась за 2006–2013 рр. на 9,2%, а власних коштів підприємств, навпаки, збільшилась на 3,1% (табл. 4).

Таблиця 4

Обсяги інвестицій у вугледобувні підприємства України

Показники	Роки		2013 р. до 2006 р., %
	2006	2013*	
Загальний обсяг інвестицій у підприємства вугледобувної промисловості, млн грн	1779,7	1652,6	92,9
У тому числі Кошти державного бюджету, млн грн	1382,1	1132,8	81,9
Питома вага, %	77,7	68,5	
Власні кошти підприємств, млн грн	397,6	420,0	105,6
Питома вага, %	22,3	25,4	

Примітка: * у 2013 р. наведено розрахункові дані, які одержано на основі використання методу прогнозування – методу середнього темпу зростання.

На основі аналізу й узагальнення наукових джерел та результатів власних досліджень визначено комплекс ризиків, які доцільно враховувати при інвестиційно-інноваційній діяльності на вугледобувних підприємствах (табл. 5).

Таблиця 5

Систематизація ризиків, які необхідно враховувати в інвестиційно-інноваційній діяльності на вугледобувних підприємствах

Найменування ризиків	Зміст
Ризики невідповідності законодавчим вимогам	Невизначеність політики з енергетичних питань
Операційні ризики	Ризики, пов'язані з необхідністю стримувати зростання витрат. Ризики в сфері охорони праці, техніки безпеки. Дефіцит кадрових ресурсів. Нові складності операційного характеру, в тому числі пов'язані з роботою в невизначених умовах.
Стратегічні ризики	Доступ до запасів корисних копалин: чинники політичного характеру та конкуренція запасів корисних копалин. Конкуренція, викликана появою інноваційних технологій.
Фінансові ризики	Постійні цінові коливання на ресурси. Погіршення фінансових умов діяльності компаній.
Галузеві ризики	Діяльність підприємств даної галузі, а також суміжних галузей за певний (обраний) період часу. Стійкість діяльності підприємств даної галузі у порівнянні з економікою країни в цілому. Наявність розбіжності результатів діяльності різних підприємств усередині однієї і тієї ж галузі.
Екологічні ризики	Ризики в сфері охорони навколишнього середовища. Зміни клімату.

Найістотнішим чинником у ринкових умовах, що впливають на вибір інвестора, є норми прибутковості на вкладені кошти. За даними інвестиційних аналітиків, рівень прибутковості інвестованого капіталу, необхідного для залучення інвесторів у промисловість, оцінюється в інтервалі від 12% до 15% за умови, що частка залученого капіталу буде становити 50%, а термін експлуатації активів складе 25 років. При цьому прибутковість власного капіталу не може бути нижче 23–27%, прибутковість довгострокових позикових коштів у конвертованій валюті має бути на рівні 6,5–7,5% [19, с. 85].

Поряд з нормою прибутковості, іншим значущим для інвестора показником інвестиційної привабливості є рівень ризиків, пов'язаних з інвестуванням. У зв'язку з цим своєчасне виявлення найбільш значущих чинників ризиків, оцінка їх впливу та розробка заходів щодо їх мінімізації є невід'ємною частиною комплексу робіт з підвищення інвестиційної привабливості галузі.

При здійсненні інвестиційно-інноваційної діяльності вугледобувних підприємств має враховуватися ризик недооцінки вартості активів. Розмір інвестованого капіталу, який враховується при формуванні необхідної валової виручки, при першому застосуванні методу прибутковості інвестованого капіталу встанов-

люється за результатами незалежної оцінки активів регульованої компанії, необхідних для здійснення діяльності з урахуванням вартості заміщення активів, а також їх фізичного і морального зносу.

Вибір галузей і диверсифікація інноваційно-інвестиційної діяльності мають особливе значення для зниження загального ризику інвестиційного портфеля. Мінімізація галузевих ризиків можлива при складанні портфеля з акцій компаній декількох галузей економіки. Формування збалансованого інвестиційного портфеля вимагає придбання активів в інвестиційно-привабливих галузях і фінансово стійких суб'єктах ринку. Перед інвестором постає проблема вибору об'єкта інвестування тих галузей, які мають кращі перспективи розвитку і можуть забезпечити найвищу ефективність інвестицій.

Комплексний підхід до розглянутої проблеми дозволяє визначити ряд першочергових завдань з реалізації інноваційного розвитку вугільної промисловості: маркетинговий пошук приватних інвесторів; розробка проектів технологічних комплексів; складання заявки на надання державної підтримки за рахунок коштів інвестиційного фонду відповідно до існуючої інституційної бази з державно-приватного партнерства.

Аналіз та узагальнення літературних джерел показує, що для мінімізації ризиків при реалізації інвестиційних проектів у вугледобувній галузі доцільним є створення та розвиток інноваційної структури, де метою є інтенсифікація розроблення, виробництва та впровадження інноваційної конкуренто-спроможної продукції із спрямуванням взаємоузгоджених дій наукових організацій, закладів освіти, промислових підприємств та інших суб'єктів господарювання для задоволення потреб внутрішнього ринку та нарощування експортного потенціалу країни. Ця має досягатися державним регулюванням інноваційної діяльності.

Зменшення впливу факторів за групами ризиків, до яких включаються ризики невідповідності законодавчим вимогам, фінансові, стратегічні, операційні, галузеві, екологічні, може бути здійснено шляхом формування інноваційної структури – технопарку, який включає вугледобувне підприємство, наукові установи, вищі навчальні заклади (економічні факультети, гірничої справи, управління персоналом тощо), об'єкти інституційної інфраструктури (фінансові, страхові, маркетингові, інжинірингові, консультативні інституції тощо).

До рішень з мінімізації впливу ризиків при реалізації інвестиційно-інноваційних проектів у вугільній галузі слід віднести:

зростання обсягів інвестиційних ресурсів для забезпечення відповідності законодавчим вимогам розвитку вугільної промисловості;

коригування бізнес-стратегій, пов'язаних з посиленням ролі держави;

посилення вимог у сфері корпоративної соціальної відповідальності з метою зменшення невизначеності політики з енергетичних питань;

оптимізація процесів і впровадження засобів контролю за витратами;

удосконалення процесів бюджетування та прогнозування;

формування стратегічної програми управління кадровими ресурсами та корпоративної культури, спрямованої на розвиток потенціалу персоналу;

посилення уваги до питань підвищення ступеня задоволеності співробітників умовами праці;

зниження ступеня впливу ризиків, викликаних появою нових технологій, впровадженням системи постійного моніторингу інноваційних технологій та об'єднання, модернізації виробничих процесів і продукції;

визначення інформаційних технологій як пріоритетного напрямку інвестування в масштабах вугледобувного підприємства.

Інвестиційна привабливість вугледобувного підприємства, насамперед, кореспондується з показниками фінансово-господарської діяльності, перспективами розвитку, обсягами та перспективами збуту вугільної продукції, ефективністю використання активів, їх ліквідністю, станом платоспроможності та фінансової стійкості.

Завданням підприємства є організація стабільної ефективної роботи, що дозволяє підвищувати виробничі показники і вдосконалювати результати фінансово-господарської діяльності за рахунок інвестиційного забезпечення.

Інвестиційна привабливість підприємств у вугільній галузі безпосередньо залежить, по-перше, від груп ризиків, що впливають на інвестиційно-інноваційну діяльність підприємства, по-друге, від значення норми прибутковості на вкладені кошти.

Управління ризиками при реалізації інвестиційно-інноваційних проектів можливе лише при розробці стандартних рішень щодо мінімізації або усунення їх впливу в результаті прийняття уповноваженими органами в установленому порядку законодавчих і нормативних документів, які регулюють розвиток вугільної промисловості на інноваційних засадах шляхом формування відповідних організаційних структур – технопарків, бізнес-інкубаторів, інноваційних фондів, кластерних структур тощо.

Розвиток та функціонування технопарків як ефективної організаційної форми взаємодії інституціональних структур може досягатися у результаті скорочення тривалості циклу «ідея – наукові дослідження – інноваційні розробки – реалізація інновацій»; залучення висококваліфікованих кадрів різних спеціальностей, що забезпечує можливість міжгалузевих досліджень; використання сучасних новітніх технологій та обладнання; залучення фінансового капіталу у найдосконаліших формах – венчурного капіталу тощо.

Питання відновлення вугільної галузі України потребує розробки відповідних заходів вже зараз, враховуючи той стан, в якому вона була, та вже відомі наслідки бойових дій у Донецькій області. Відповідно до програми реформування вугільної галузі Кабінет Міністрів України планує протягом 2015-2019 рр. ліквідувати 32 шахти, законсервувати ще 24 шахти з повним припиненням роботи на них, зокрема у 2015 році – закрити 5 шахт, а 7 законсервувати. При цьому заступником міністра Юрієм Зюковим акцентується увага, що шахти, які плануються до закриття, фактично вичерпали свої запаси, а шахти, які будуть законсервовані, мають запаси порядку півмільярда тонн, тому й технічно, й економічно в даний момент ліквідувати їх було б недоцільно. Ці шахти згодом будуть розконсервовані, коли прийде приватний інвестор, і будуть розвиватися. Тобто критерієм закриття шахт для міністерства є тільки наявність запасів вугілля.

Але такий підхід потребує перегляду, бо одним з негативних наслідків закриття шахт за всі роки реструктуризації вугільної галузі було те, що багато з них мали містоутворююче значення, що й стало причиною депресивного стану переважної більшості шахтарських міст, який тільки погіршився внаслідок бойових дій.

Виведення шахти з експлуатації потребує тривалої відповідальності. Заходи із закриття підприємства спрямовані швидше за все на короткострокову підтримку місцевої економіки, тоді як соціально-економічне відродження розраховане на десятки років. Значних коштів потребує європейський стандарт закриття шахти «від чорного – до зеленого». Треба зазначити, що вугільна галузь, як і вся країна в цілому, потребує якісних змін, тому слід не тільки враховувати всі можливі негативні наслідки закриття шахт, щоб унеможливити їх, а й надзвичайно ефективно і прозоро використовувати кошти, які надасть держава та міжнародна спільнота для відновлення не тільки галузі, а й всієї інфраструктури шахтарських міст, підвищення рівня якості життя населення в них та досягнення відповідного рівня екологічної безпеки, щоб не повторювати негативний досвід реалізації одного з найдорожчих проєктів Євросоюзу – проєкту реструктуризації вугільної галузі, – на який ЄС за три роки витратив понад 10 млн євро. Тому без належного моніторингу, як і на що витратимуться надані кошти за проєктами ліквідації шахт або під час впровадження рекомендованих інноваційних заходів, немає впевненості щодо їх успішного виконання, тобто значущим чинником успішного функціонування вугільної галузі та її реструктуризації, в тому числі ліквідації шахт, є транспарентність інформації щодо діяльності кожного окремого підприємства.

Так, держава започатковує певні кроки щодо вправлення попередніх помилок. У Меморандумі про врегулювання проблемних питань вугільної галузі зазначено, що програми реформування окремо для кожної шахти державної форми власності мають розроблятися з урахуванням соціальної складової з подальшим інформуванням працівників таких шахт [20], але, на жаль, підхід до визначення критеріїв закриття шахт не змінився. Також треба відмітити, що на виконання постанови Кабінету міністрів України № 1098 «Про приєднання України до Ініціативи щодо забезпечення прозорості у видобувних галузях» від 30.09.2009 р., а також відповідно до положення Коаліційної Угоди стосовно впровадження стандартів Ініціативи щодо забезпечення прозорості у видобувних галузях, зокрема вимог щодо введення бухгалтерського обліку та формування фінансової звітності видобувних компаній за міжнародними стандартами Палатою податкових консультантів за підтримки Німецького товариства міжнародного співробітництва (GIZ) було проведено 20.02.2015 р. практичний семінар на тему «Вимоги щодо заповнення звіту по правилам Ініціативи прозорості видобувних компаній в Україні». Це, безумовно, позитивний крок на шляху до прозорої роботи вугледобувних підприємств, але більш доцільним було б запровадження звітності GRI (Global Reporting Initiative) – Міжнародного стандарту звітності в сфері сталого розвитку – рівня А+, коли звіт буде містити не тільки стратегію розвитку й повну характеристику підприємства, а й показники результативності економічної, екологічної та соціальної складових менеджменту, дані щодо підходів до організації праці, дотримання прав

людини, відповідальності перед суспільством та за продукцію свого підприємства, тобто за її якість, та пройде зовнішнє рецензування [21]. Такий звіт – запорука цільового та ефективного витрачення коштів, дотримання норм законодавства в будь-якій сфері діяльності вугільного підприємства.

Доцільно усвідомити, що програма реструктуризації, особливо відносно ліквідації шахт, має розроблятися не тільки фахівцями вугільної галузі, до її розробки необхідно залучати соціологів, геологів, екологів і ботаніків. Також у розробці цих програм мають брати активну участь місцеві органи влади, громади шахтарських міст, колективи шахт, місцеві підприємці, тобто, як це визначено у [22], групи високого рівня. Тільки при такому комплексному підході будуть знайдені шляхи вирішення проблем негативних наслідків такої невдалої реструктуризації галузі, як, насамперед, закриття шахт, бо до цього часу цей процес відбувається без незалежних економічних та екологічних експертиз, відповідного науково-технічного прогнозу всіх можливих негативних наслідків, в тому числі й соціальних. Особливо це стосується шахт, які мають містоутворююче значення.

Висновки. На основі проведених досліджень надано рекомендації щодо вдосконалення нормативно-правового забезпечення інноваційного розвитку вугільної промисловості, які включають:

рекомендації щодо порядку виведення шахт з експлуатації;

пропозиції до чинного законодавства щодо запровадження та сталого функціонування моделі інноваційного розвитку вугільної промисловості;

рекомендації щодо нормативно-правового забезпечення інноваційного розвитку вугільних підприємств Донбасу у надзвичайних ситуаціях.

Як свідчать дослідження, доцільно запропонувати певний порядок виведення шахт з експлуатації. Передусім встановлюється доцільність і можливість виведення шахти з експлуатації, а саме: економічне обґрунтування доцільності закриття шахти на підставі урахування обсягів запасів вугілля та потреби відповідної марки вугілля з урахуванням містоутворюючого значення шахти; залучення фахівців для проведення геолого-екологічної експертизи не тільки щодо можливих наслідків закриття шахти – просідання земної поверхні над гірничими виробками й підтоплення територій, можливої міграції метану – а й з визначенням заходів щодо їх унеможливлення та соціологічної експертизи щодо працевлаштування звільнених робітників.

З місцевими органами влади визначається можливість експлуатації шахтних споруд або території шахти підприємствами інших галузей промисловості або соціальної сфери, відновлення або створення соціальної інфраструктури, проведення заходів щодо утилізації териконів, можливі джерела фінансування таких заходів.

На рівні місцевих органів самоврядування встановлюються можливі преференції для місцевих підприємців у разі працевлаштування звільнених робітників або за умови інвестування підприємцями коштів на закриття шахти у разі експлуатації ними споруд на її території або самої території. Заходи соціальної підтримки розпочинаються до початку закриття шахти, оскільки місцевим постачальникам послуг потрібен час для нарощення спроможності.

Під час розробки програми виведення шахти з експлуатації доцільно враховувати ряд рекомендацій з досвіду окремих європейських країн [23, с. 40, 41]: врахування місцевих обставин та мати достатню гнучкість для адаптації до місцевих відмінностей та диверсифікації економіки;

для реалізації програм реструктуризації, сталості позитивні зміни в шахтарських громадах мають відбуватися послідовно, за широкої політичної та інституційної підтримки;

доповнюватися мобілізацією всієї громади, активізацією соціальних послуг і розвитком економічної інфраструктури;

забезпеченням працевлаштування, наданням послуг з перенавчання, перекваліфікації, грантів на відкриття власного малого бізнесу;

реалізацією програм переселення для молодих осіб, які готові змінити свою професійну кар'єру, а також навчальних програм тощо.

Після розробки відповідного техніко-економічного проекту виведення шахти з експлуатації його слід обговорювати з колективом підприємства, профспілками, місцевими підприємцями та громадами міста. Програми виведення шахти з експлуатації мають враховувати соціальні впливи і впливи на окрему особу в широкому контексті та включати психологічні й сімейні консультації, враховувати можливість перенавчання місцевих постачальників соціальних послуг.

Доцільним є визначення обсягів коштів, які потрібні на покриття соціальних витрат (виплату заборгованості заробітної плати, компенсації при звільненні, грошову допомогу, перенавчання) і соціальних послуг, які раніше надавала шахта, та на преференції підприємцям (створення робочих місць або впровадження проектів з економічного розвитку або можливого використання території шахти і шахтних споруд тощо) із відповідним переліком джерел отримання цих коштів. Кошти на соціальні витрати мають бути надані до початку масових звільнень, бо соціальний захист зрештою надається більш широкій групі, не тільки шахтарям. Обов'язковим є визначення, хто і в який спосіб здійснюватиме постійний моніторинг програми виведення шахти з експлуатації та періодичність ознайомлення з його результатами колективу шахти і громади міста.

Стан вугільної галузі внаслідок бойових дій на Донбасі значно погіршився, тому найімовірніше буде потреба переглянути перелік шахт, які вже перебувають у стані ліквідації, але на яких можна поновити видобування вугілля, яке вкрай потрібне для інших галузей промисловості. Робити це потрібно не тільки з урахуванням рекомендацій, які пропонуються, а можливо, з урахуванням й інших чинників, які наразі ще треба визначати.

Пропозиції щодо нормативно-правового забезпечення інноваційного розвитку вугільних підприємств, особливо Донбасу у теперішній час, згідно з результатами проведених у минулі роки в галузі досліджень стосовно сталого функціонування вугільних підприємств у надзвичайних ситуаціях, стосуються:

питань інституціонального забезпечення інноваційного розвитку вугільної галузі;

впливу природно-техногенної обстановки на стан екологічного середовища та пріоритетних завдань системи захисту населення і території щодо зниження впливу на життєдіяльність у вугільному регіоні;

економічних шляхів вирішення екологічних проблем, що виникають при закритті гірничодобувних підприємств;

методичних підходів до оцінки ефективності протиаварійних заходів;

принципових методичних підходів до оцінки ефективності екологічних заходів у вугільному виробництві;

аналізу техногенного забруднення навколишнього середовища і методів оцінки ефективності заходів у сфері екології на вугільних шахтах;

концепції інноваційного розвитку вугільної промисловості України в нових умовах господарювання; економічного механізму управління надзвичайними ситуаціями техногенного характеру;

питань зниження ймовірності техногенної та екологічної небезпеки в промисловому регіоні;

вибору пріоритетних проблем інноваційного розвитку у сфері безпеки й екології у вугільній галузі;

напрямів зменшення негативного впливу на довкілля у вугільному регіоні;

еколого-гідрогеологічного моніторингу закриття вугільних шахт;

пріоритетних напрямів та перспектив інноваційного розвитку вугільної промисловості України в ринкових умовах господарювання;

оцінки ефективності інновацій в безпеці виробництва.

Належна увага має приділятися методам оцінки ризику та рівня новизни техніки, що значною мірою впливатиме на зміст і відповідно організацію промислових випробувань техніки. Досвід організації проведення промислових випробувань нової гірничої техніки показує як необхідність використання системи оцінки складності досліджуваної гірничої техніки, так і ефективних систем оплати праці при випробуванні й впровадженні нової техніки. Все вищевказане слугуватиме підвищенню показника інноваційної активності підприємств в Україні.

Питання сучасної стратегії інноваційного розвитку у вугільній галузі в першу чергу пов'язані з вибором техніки, технології робіт, організації виробництва, забезпеченням фінансуванням як з боку інвесторів, так і механізмами державного регулювання впровадження інновацій. Тут варто звернути увагу на можливе внесення змін (або повернення до старої редакції) Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків», що дозволяє в процесі виконання інноваційних проектів використовувати кошти цільових субсидій (податкових пільг).

Для вугільної промисловості України, що є збитковою галуззю та характеризується важкими і надзвичайно складними гірничо-геологічними умовами роботи, створення діючого механізму стимулювання інновацій з оптимальним сполученням «автоматичних» ринкових і прямих державних регуляторів має особливо актуальне значення. В цьому напрямі в галузі проводиться значна робота з відновлення і розвитку нормативно-методичної бази здійснення науково-технічного прогресу у ринкових умовах господарювання з урахуванням галузевої специфіки.

Список використаних джерел

1. Исследование INSEAD: Глобальный индекс инноваций 2014 года. [Электронный ресурс]. – Режим

- доступа: <http://gtmarket.ru/news/2014/07/18/6841>. – Назва з екрану.
2. Стратегія сталого розвитку «Україна–2020»: Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5/2015 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/5/2015>. – Назва з екрану.
3. Наукова та інноваційна діяльність / Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>. – Назва з екрану.
4. Федулова Л.І. Інноваційний вектор розвитку промисловості України / Л.І. Федулова // Економіка України. – 2013. – № 4. – С. 15–23.
5. Про інноваційну діяльність: Закон України від 04.07.2012 р. № 40-IV (із змінами; редакція від 05.12.2012 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/40-15>. – Назва з екрану.
6. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні: Закон України від 08.09.2011 р. № 3715-VI (із змінами; редакція від 05.12.2012 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/3715-17>. – Назва з екрану.
7. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV (із змінами; редакція від 04.03.2015 р.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/436-15>. – Назва з екрану.
8. В Україні нарешті з'явиться Інноваційний кодекс [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ndipzir.org.ua/archives/43>. – Назва з екрану.
9. Тихий В.П. Проект Інноваційного кодексу України та проблеми розвитку правового регулювання інноваційної діяльності / В.П. Тихий, Н.М. Мироненко // Проект Інноваційного кодексу України як новий етап розвитку нормотворення в інноваційній сфері: матеріали наук.-практ. конф., Харків, 14 червня 2011 р. / Редкол. С.М. Прилипко, Ю.Є. Атаманова, Д.В. Задахайло. – Харків: ФІНН, 2011. – С. 16–22.
10. Атаманова Ю.Є. Концептуальні підходи до систематизації інноваційного законодавства та розроблення проекту Інноваційного кодексу України / Ю.Є. Атаманова // Проект Інноваційного кодексу України як новий етап розвитку нормотворення в інноваційній сфері: матеріали наук.-практ. конф., Харків, 14 червня 2011 р. / Редкол. С.М. Прилипко, Ю.Є. Атаманова, Д.В. Задахайло. – Харків: ФІНН, 2011. – С. 27–33.
11. Драчук Ю.З. Обґрунтування концептуальних положень щодо інституціонального забезпечення інноваційного розвитку вугільної промисловості / Ю.З. Драчук, Л.М. Рассуждай, Н.В. Трушкіна // Удосконалення економічних механізмів управління сучасними системами підприємств, корпорацій, галузей, регіонів, країн: монографія / За заг. ред. В.Я. Швеца, Ю.З. Драчука. – Дніпропетровськ: Нац. гірничий ун-т, 2014. – С. 147–156.
12. Драчук Ю.З. Щодо фінансового забезпечення інноваційного розвитку вугільних підприємств / Ю.З. Драчук, В.В. Косарєв, Н.В. Трушкіна // Сучасний стан, проблеми та тенденції розвитку суб'єктів фінансового ринку: колективна монографія / Під заг. ред. К.Ф. Ковальчука. – Павлоград: АРТ СИНТЕЗ-Т, 2014. – С. 218–230.
13. Кочешкова І.М. Аналіз негативних наслідків закриття шахт і пропозиції щодо порядку виведення їх з експлуатації / І.М. Кочешкова // Уголь України. – 2014. – № 9. – С. 17–20.
14. Драчук Ю.З. Інституціональне забезпечення економічної безпеки промислового підприємства / Ю.З. Драчук, Н.І. Новікова, Н.В. Трушкіна // Економічний вісник Донбасу. – 2014. – № 3. – С. 112–120.
15. Драчук Ю.З. Чинники державного регулювання інноваційного розвитку промисловості з урахуванням ринкових трансформацій в економіці України / Ю.З. Драчук, О.М. Єременко, Н.В. Трушкіна // Науковий вісник Херсонського державного університету. – Сер. Економічні науки. – 2014. – Вип. 8. – Ч. 7. – С. 49–54.
16. Статистичний щорічник України за 2008 рік. – К.: Держ. комітет статистики України, 2009. – 568 с.
17. Статистичний щорічник України за 2013 рік. – К.: Держ. служба статистики України, 2014. – 534 с.
18. Преобразование рисков и возможностей в результаты. Исследование «Эрнст энд Янг» в области бизнес-рисков [Электронный ресурс]. – Режим доступа: [http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Turn-risk-into-results-OG-ru/\\$FILE/Turn-risk-into-results-OG-ru.pdf](http://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/Turn-risk-into-results-OG-ru/$FILE/Turn-risk-into-results-OG-ru.pdf). – Название с экрана.
19. Бурнашев Р.Р. Подходы к решению проблемы повышения инвестиционной привлекательности электросетевых предприятий / Р.Р. Бурнашев // Российское предпринимательство. – 2012. – № 7(205). – С. 84–89.
20. Меморандум про врегулювання проблемних питань вугільної галузі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mpe.kmu.gov.ua/minugol/doc/catalog/document?id=244988651>. – Назва з екрану.
21. RG. Руководство по отчетности в области устойчивого развития. 2000–2006. GRI. Version 3.0 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.globalreporting.org>. – Назва з екрану.
22. Висновки та рекомендації академічних слухань з проблем вугільної промисловості України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://iep.donetsk.ua/akadem_sl/sluhannya_po_ugolnoy_prom/Vysnovky.pdf. – Назва з екрану.
23. Досвід деяких європейських країн щодо заходів пом'якшення соціальних наслідків процесу трансформації вугільного сектору: Програма підтримки вугільного сектору. Компонент С: Соціальна політика. – К.: Консорціум Human Dynamics. – 2009. – 42 с.